

OSMANLI DEVRİNDE MEKTUP YAZMA GELENEĞİ

YRD. DOÇ. DR. İ. ÇETİN DERDİYOK
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı devrinde mektup yazma geleneğinden söz ederken genel olarak nesirden de söz etmek gerekir. Bu nedenle bu yazıda önce nesirden söz edilecek, buna bağlı olarak inşa ve münşeât hakkın-da da bilgi verildikten sonra incelediğimiz mektup örneklerine de dayanılarak, mektupların gerek biçim özellikleri gerekse işledikleri konulara göre türleri tanıtılacaktır.

NESİR

Arapça bir sözcük olan *nesrin* sözlük anlamı *yayma, saçmadır*. Nesir, edebiyatta ise genel olarak *manzum olmayan söz* anlamında kullanılır.¹

Tahirî'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati'nde nesri "*Lügat-te saçmak ve dağıtmak demektir. Bu münâsebetle manzûm olmaksızın derli toplu söz söylemeğe ve tabîî konuşma tarzındaki söze nesir denir.*"² diye tanımlıyor.

Edebiyat teorisi, edebiyat terimleri sözlüğü gibi diğer birçok kaynakta da *nesir* bu tanımlara benzer şekilde "*Dil kurallarından başka hiçbir ölçüye bağlı olmayan düz ve tabîî bir anlatma yoludur.*"³ diye tanımlanmaktadır.

Eski kültürümüzde ve edebiyatımızda *nesir* daha çok *inşa* ve *münşeât* şeklinde karşımıza çıkar. Araştırmacılar eski nesrimizi *sade nesir* ve *süslü nesir* olmak üzere başlıca iki gruba ayırırlar. Bazı araştırmacılar, dili pek sade olmayan, ama ustalık göstermek amacıyla da olmayan, belirli bir ölçüde Arapça, Farsça sözcük ve tamlamalarla kurulu *nesre* de *orta nesir* demişlerdir.⁴

Sade nesir geniş bir halk tabakasının rahatça anlayabileceği, yabancı etkilerin ve izlerin en az derecede bulunduğu bir nesirdir. Bu nesir diline örnek olarak eski Türk edebiyatı nesrinin ilk örneklerinden olan Divanü Lügati't-Türk Mukaddimetü'l-Edeb gibi eserlerle birlikte bazı tefsir ve hadis kitaplarını, bazı menakıbnameleri ve Dede Korkut Hikâyelerini gösterebiliriz.

Sade nesir, eski Türk edebiyatının yalnızca ilk devirlerine özgü bir nesir değildir. Sonraki yüzyıllarda da bu nesrin güzel örnekleri görülebilmektedir. Örneğin XVI. yüzyıl denizci, şair ve bilginlerinden olan Seydi Ali Reis'in Mir'âtü'l-Memâlik adlı eseri sade bir dille yazılmıştır. XVIII. yüzyıl devlet adamlarından Giritli Ali Aziz'in Muhayyelât'ı da yine sade nesirle yazılmış bir eserdir.

Süslü nesir, Arapça Farsça sözcük ve tamlamaların yoğun olarak bulunduğu, Türkçe'nin çoğu kez bazı ek ve bağlaçlarda görüldüğü, mecazların, secilerin yer aldığı,

ustalık gösterme amacıyla yazılmış nesirdir. Süslü nesir, eski Türk edebiyatında inşa adı verilen yazı biçiminin belirleyici özelliği olmuştur.

İNŞA VE MÜNŞEAT

*İnşa*nın sözlük anlamı, *yapma, vücûda getirme, imâldir*.⁵ Edebiyatta ise *inşa*, "*Güzel nesir yazma veya güzel yazılmış nesir.*"⁶ anlamında kullanılmaktadır. *Münşeât* sözcüğü de *inşa* sözcüğüyle aynı kökten gelir. Bu nedenle *münşeât* da edebiyatta "*Güzel nesir yazma veya güzel yazılmış nesir.*"⁷ anlamında kullanılır.

Mahmut Celâleddin Efendi
ketebeli bir mektup.

Tahirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügatı'nda *münşeati* "Münşilerin yazdıkları tuntuaraklı nesir ve bunların topluca bulunduğu mecmûla veya kitap."⁸ diye tanımlamaktadır. *Münşeatin* tanımı, diğer kaynakların büyük bir kısmında da bu tanımlara uygun biçimde, "Çeşitli konularda mensur yazıların ya da mektupların toplandığı yapıtların genel adı." olarak yapılmaktadır. Eski Türk edebiyatında şiirlerin toplanmış olduğu kitaba nasıl *divan* deniyorsa, süslü nesirle yazılmış mektup ya da diğer mensur eserlerin toplanmış olduğu kitaplara da *münşeât* deniyordu.

Münşeât türünde yazılmış eserlerin dili, seci ve aliterasyonlarla yüklü, zaman zaman söz oyunlarına yer veren, Türkçe sözcüklerin hemen hiç yer almadığı, son derece ağır bir dildir. Bu durumu Ali Karamanlıoğlu şöyle ifade ediyor: "Edebiyatımızın Divan Edebiyatı denilen bölümünün öyle nesir ve nazımları vardır ki, yer yer sadece bazı edatlar ve yardımcı fiiller Türkçedir."⁹ Gerçekten münşeât türündeki eserlerin en önemli özelliği, dillerinin oldukça sanatlı olmasıdır. Bu ayırıcı özelliği, yine Edebiyat Lügatı'nda Tahirü'l-Mevlevî'nin *münşi* sözcüğünü tanımlarken verdiği şu cümlelerde görebiliriz: "Eskiden gayet iyi nesir yazan manasına kullanılır bir tâbir idi. Kâtib, muharrir, yazıcı kelimeleri, münşî lafzındaki kudreti ifade edemezdi."¹⁰

Bu özelliğiyle münşeât, tıpkı şiirde olduğu gibi duygu ve düşünceleri, en ahenkli, en olgun ses yapısıyla anlatan bir tür olmuştur. Ama insanın, sadece belirli yer ve durumlarda yazılması, özellikle örnek alındığı kaynaklardaki biçiminin büyük ölçüde korunması, sanatçılara geniş bir kullanım alanı tanınamıştır. Bu nedenle de inşa, belirli yapısını hep korumuş, büyük farklılıklar göstermiştir.

Edebiyat araştırmacıları, eski Türk edebiyatı şiirini genel olarak 1) Kuruluş devri, 2) Geçiş devri, 3) Klâsik devir, 4) Sebki Hindî akımı, 5) Yerleşme devri gibi bölümlere ayırarak incelerler.¹¹ Eski Türk edebiyatı nesri için böyle bir tasnif yapmak oldukça güçtür. Çünkü XV. yüzyılda görülen ilk inşa örnekleriyle diğer yüzyıllarda görülen inşa örnekleri arasında gerek konu gerekse dil ve anlatım özellikleri bakımından çok büyük farklar bulunmamaktadır.

Münşeât türündeki eserlerin bu durumuyla ilgili bir örnek verecek olursak, eski Türk edebiyatı nesrinin en eski inşa örneklerinden olan Ahmed-i Dâî'nin Teres-

sül'ünde yer alan bir elkâb kısmıyla XVII. Yüzyıl şair ve münşilerinden Veysî'nin Siyer'inden seçilen bir bölümün, yine XVIII. Yüzyıl şair ve münşilerinden Sâkîb Mustafa Dede'nin Sefîne-i Nefise-i Mevleviyye'sinden aşağıya aldığımız bazı cümleleri karşılaştırdığımızda, dil ve anlatım açısından çok büyük farklar bulunmadığı açıkça görülmektedir.

Ahmed-i Dâî'nin Teressül'ünden: "Devlet ü ma'âlî cenâb-ı hazret-i 'âlî Hudâvendigâr-ı a'zâm ve kâmkâr-ı mu-fabham mefharü'l-ümerâ fâl-i i'zâm kehf-i hâtibetü'l-kübrâ fâl-i efâhim ma'denü'l-eltâf hâdi-i bâmiyyü'l-a'tâf vâzi-i merâsimü'l-'adl-'adl ve'l-insâf..."¹²

Veysî'nin Siyer'inden: "Bu dâstân-ı dil-sitân beyânında makâm-ı râstda bu resme zemzeme-sâz olmuşlardır ki ol hürşîd-i cibângîr-i risâlet-i kübrâ salla'llâhu aleyhi ve sellem, mevâsim-i sügür-ı ezmân olan mevâsim-i Hacda, cemâl-i nâzır-firîb-i hâtır-rübâsım eşraf-ı kabâyil-i Araba arz iderdi."¹³

Sâkîb Mustafa Dede'nin Sefîne-i Mevleviyye'sinden: "Hazreti Kâmile Hanım İbneti Çelebi Ârif-i Kûçek cenâb-ı ve lâyet-meâbının kerîme-i mükerreme-i sadriyyeleri ve nefîcetü'n-netâyic mukaddemât-ı ensâl-ı zekiyye-i hişkâr-ı ekberi vü hayrî'n-nisâû's-sâlihât ve fabrî'l-kâinâtü'l-ârifât olup..."¹⁴

Örnek parçalardan da anlaşılacağı üzere münşeât türündeki bu eserlerin dil ve anlatım özellikleri, şiirde olduğu gibi zaman ve duruma göre çok büyük farklılıklar göstermemektedir. Bunun önemli nedenlerinden biri de münşeât mecmualarının büyük bir kısmının el kitabı gibi kullanılmasıdır. Yani birçok münşi veya kâtip, daha önce yazılmış münşeât mecmualarındaki ifadeleri, çoğu kez bazı kişi ve yer adlarını değiştirerek aynen kullanmıştır.

Bu konuyla ilgili olarak Orhan Şaik Gökyay da Türk Dili dergisi mektup özel sayısında yer alan *Tanzimat Dönemine Değın Mektup* başlıklı yazısında "Benim İstanbul kitaplıklarında, bu konu için bakıp incelediğim yetmiş kadar "Münşeât" içinde çoğu dil ve üslup bakımından, neredeyse birbirinin örneği sayılabilecek niteliktedir ve birini ötekinden ayırt edebilecek belirli bir özellik göstermemektedir."¹⁵ diyor. Gökyay'ın bu düşüncesi, yukarıda verilen örneklerle de uygun düşmektedir.

Bazı münşiler, bu durumu eserlerinde açıkça yazmaktadırlar. Örneğin XV. yüzyıl müelliflerinden Şeyh

Mahmûd bin Edhem, *Gülşen-i İnşâ* adlı eserinin sebeb-i telif kısmında “*Rabbü'l-erbâbdan mes'ûl ve mutazarrîdur ki bu risâle dabı sâ'ir resâ'il-i inşâ'iyye gibi mütedâvil olup bu fakîr-i hakîri du'â-yı hakîr ile yâd olmağa sebeb kıla.*”¹⁶ sözleriyle eserinin diğer inşa kitapları gibi kullanılabileceğini açıkça belirtiyor.

Agâh Sırrı Levend, münşeat mecmualarını konularına göre dört grupta toplamaya çalışmıştır. Bu grupları kısaca şöyle belirtebiliriz:

a) Resmî yazıların toplanmış olduğu mecmualar.
b) Münşeat ya da mecmua adı altında *ümera, hüke-ma, havâtîn, sâdât, şuara, ulema, guzât, kuzât, meşayib, vü-zera* için yazılacak yazıların başlıkları, hâtimeleri, bu yazılara uygun düşecek cümleler, ibareler, beyitler ve örnekler veren eserler.

c) Yalnız bir şairin mektuplarının toplanmış olduğu mecmualar.

d) Başka şairlerin mektuplarının toplanması suretiyle oluşturulan mecmualar.¹⁷

Bu gruplandırmadan da anlaşılacağı gibi münşeat adı verilen bu eserler, daha ziyade resmî veya özel mektup örneklerinin toplanıp bir araya getirildiği kitaplardır.

Eski Türk edebiyatında münşeat türünün ilk örnekleri XV. yüzyılda görülür. Bunların başlıcaları, Arap ve Fars edebiyatlarından seçilip alınarak meydana getirilen Ahmed-i Dâî'nin Teressül'ü, Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib'in Menâhicü'l-İnşâ'sı, Şeyh Mahmûd bin Edhem'in Gülşen-i İnşâ ve Mesîhî'nin Gül-i Sad-berg adlı eserleridir.

Münşeat türündeki eserler, sonraki yüzyıllarda da önem kazanarak XIX. yüzyıl başlarına dek devam etmiştir. XVI. yüzyılda Feridun Bey'in Münşeatü's-Selâtîn'i, Okçuzâde Mehmed'in Münşeat'ı, Sarı Abdullah'ın Düstürü'l-İnşâ'sı, resmî yazılardan oluşan ünlü münşeat mecmualarıdır. XVII. yüzyılda Nev'izâde Atâyî, Azmîzâde Hâletî, Ganîzâde Nâdirî ve Nâbî gibi şairlerin de münşeatları görülür. XVIII. yüzyıl münşileri arasında Kânî'nin özel bir yeri vardır. Bu yüzyılda Veysî ve Nergisî gibi usta münşilerle klâsik dönemini yaşayan münşeat, XIX. yüzyılın başlarında değişen çağ ve edebiyat akım-

larının da etkisiyle yavaş yavaş eski önemini yitirir, daha doğrusu dönemini tamamlar.

MEKTUP

Osmanlı döneminde Arap ve Fars edebiyatlarından örnek alınarak yazılan mektup örnekleri gerek biçim gerekse içerik açısından bazı özellikler göstermektedir. Burada mektupları önce biçim açısından daha sonra da içerik bakımından tanıtmaya çalışacağız.

Bu mektuplarda rütbece farklı kişi ve makamlara yazılmasına göre bazı biçim özellikleri görülür. İncelediğimiz mektup örneklerinde elkâb, ibtidâ (ser-nâme), tahallüs, talep, intihâ, duâ, ve imzâ gibi bölümler karşımıza çıkmaktadır. Mebâniyü'l-İnşâ'nın “Mekâtib” bölümünde mektup hakkında genel bilgi verildikten sonra “Erkân-ı

Kelâm” başlığı altında ibtidâ, tahallüs, talep ve intihâ olmak üzere mektubu oluşturan dört ana bölümden söz ediliyor.¹⁸

Ayrıca tarafımızdan incelenen mektup örnek-

lerinin sonunda mektubu yazanın adının bulunduğu da görülmüştür, yani mektupların bir de imza kısmı vardır. Bu nedenle her ne kadar ana bölüm durumunda olmasalar da mektupların biçim yönünden incelenmesi konusuna elkab dua ve imza bölümleri de tarafımızdan dahil edildi. Şimdi bu bölümler hakkında sırasıyla bilgi vermeğe çalışacağız

Mektupların Bölümleri

1) *Elkâb*: Elkâb, “Birine lakap takmak” anlamına gelen Arapça “*Lâkkabe*” fiilinden türemiş bir sözcük olup, Mevârid'de “*Asıl isminden gayri isimle isimlendirildiği isim, künye*” biçiminde tanımlanmıştır. Fakat sözcük daha sonra “*Unvanlar, soyadları*” anlamlarında da kullanılmıştır.

Örneğin Mesîhî'nin Gül-i Sad-berg'i içerisinde yer alan elkâblar, daha çok unvan ve büyüklük derecesi bildiren sözler olarak görülmektedir. Bazı mektuplarda elkâb sözcüğü yerine ta'rif sözcüğünün kullanıldığı da görülüyor. Hatta bazen “Elkâb ve Tarîf” şeklinde iki sözcüğün bir arada kullanılması da dikkati çekiyor.

Kalem, mürekkepik, sulandırıcı ve rıkdan bölümlerinden oluşan bronz divit.

Elkâbların genel özelliği, daha çok rütbe ve saygı bildiren sözler olmalarıdır. Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye’de elkâb hakkında ayrıntılı bilgi ve rütbelere göre çeşitli örnekler verilmiştir.¹⁹ Elkâbların biçim yönünden en önemli özelliklerinden biri de mektupların başında yer almalarıdır. Yani mektupların ibtidâ veya ser-nâme denilen başlangıç kısmından önce gelirler.

2) *İbtidâ*: İbtidâ “Bir şeyin evveli” anlamına gelen “Beda” sözcüğünden türemiş olup, “Başlama, başlangıç” anlamlarında kullanılmaktadır. Bazan ibtidâ yerine Mesîhî’nin Gül-i Sad-berg’inde olduğu gibi ser-nâme sözü de kullanılmaktadır. Fakat kanımızca Mebâniyü’l-İnşâ’da da belirtildiği gibi ibtidâ sözcüğünün kullanılması daha uygun düşmektedir.

İbtidâ, giriş kısmı olması nedeniyle mektubun oldukça önemli bir bölümünü oluşturur. Bu bölümde mektuba genel olarak selam ve saygı sözleriyle başlanır. Bazen ayetlere de yer verilerek övgü ve dua sözleri sıralanır. Biçim bakımından en önemli özelliği mektubun başladığı asıl yer olmasıdır. Her mektupta elkâb olmadığı düşünülürse, ibtidâ kısmına mektubun ilk bölümüdür denilebilir.

3) *Tahallüs*: Tahallüs, “*Teblike vs.den kurtulmak*” anlamına gelen Arapça “*Halasa*” fiilinden türemiş olup, “*Halas olma, kurtulma*” anlamındadır. Tahallüsün bir de şiirde “*Takma ad, bir mablas kullanma*” anlamı da vardır.

Mektupta bölüm adı olarak kullanılan tahallüs sözcüğü ise, birinci anlamla yani “*Kurtulmak*” anlamıyla daha yakından ilgilidir. Çünkü mektupların tahallüs bölümlerinde, kasidelerin girizgâh bölümlerinde olduğu gibi bir bölümden diğer bir bölüme geçiş söz konusudur. Mektuplarda da ibtidâ bölümünden talep bölümüne geçiş için kullanılan söz ve ibarelere tahallüs adı verilir. Hatta Mebâniyü’l-İnşâ’da verilen bilgilerden anlaşıldığına göre tahallüs bölümüne girizgâh diyenler de vardır.

Bu bölüm, ibtidâ bölümünün sonunda *ithâf u ibdâ olındukdan sonra, irsâl u iblâg kılındukdan sonra* gibi söz-

lerle selâm ve saygı sözlerinin gönderilmesinin ardından gelen *ma’rûz-ı bende-i devlet-hâb-ı bî-îştibâh budur ki...*, *Arz-ı dâ’î-i devlet ü mâdîb-i şevket budur ki...* gibi daha çok arz bildiren sözlerden oluşur. En önemli özelliği ibtidâ ve talep arasında bir geçiş bölümü olmasıdır.

4) *Talep*: Talep, “İstemek” anlamında Arapça bir sözcüktür. Mektupta da istek bildiren bölüme talep denilmektedir. Gerçi her mektupta mutlaka bir istekte bulunulduğu düşünülemez, fakat mutlaka anlatılmak istenilen bir duygu, bir düşünce vardır. Mebâniyü’l-İnşâ’da da bu bölüm talep olarak anılmaktadır.

Talep, mektubun en gerekli ve en önemli bölümüdür. Tarafımızdan incelenen Mesîhî’nin Gül-i Sad-

berg’inde yer alan 83 mektup örneği içerisinde talep bölümü olmayan mektup yoktur. Doğrudan bir talep olmadığı zaman da, bu kısımda bilgi veya haber verildiği görülmektedir.

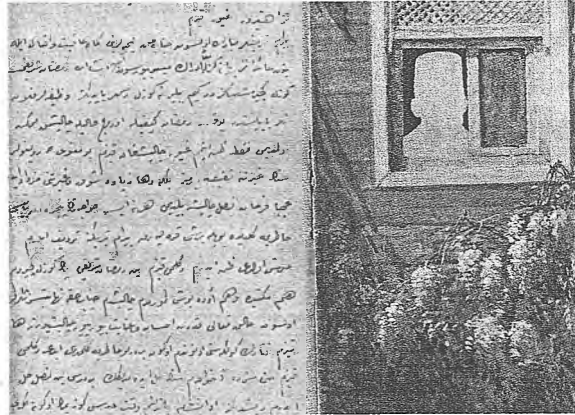
Talep bölümü, tahallüs bölümünde görülen *Ma’rûz-ı bendeğî...*, *Arz-ı fakîr...* gibi sözlerle başlar. Daha sonra mektubun gönderilme amacı olan şey veya

bir haber bildirilir. Bundan sonra genel olarak *Mercûdur ki...*, *Ümüddür ki...*, gibi sözlerle beklentiler bildirilir ve bu bölüm sona erer.

Bu bölümün biçim bakımından en önemli yanı, mektubun orta direğini oluşturmasıdır. Yani bir bakıma talep olmadığı zaman mektup da olmaz. Talep bölümü bulunmayan bir mektup ser-nâme olmaktan öteye gidemez.

5) *İntihâ*: İntiha, “Bir şeyin sona ermesi” anlamına gelen Arapça “*Nebha*” fiilinden türemiş olup, “*Nibayet bulma, sona varma, gayete erme, son, payân*” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

İntihâ sözcüğü, Mebâniyü’l-İnşâ’da mektupların sona erdiği bölüm anlamında kullanılmaktadır. Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye’de de mektupların bittiğini bildiren bölüm veya sözler için yine intihâ sözcüğü ile aynı kökten türemiş “*Son*” anlamına gelen “*Nibâyet*” sözcüğü kullanılmaktadır.

Son dönem Osmanlı ressamlarından Hoca Ali Rıza'nın bir kız öğrencisine yazdığı mektup "mektupta ressamın evinin penceresinden dışarı bakan görüntüsü resmedilmiş.

Tanımlardan da anlaşılacağı gibi intihâ mektupların sonuç kısmıdır. Burada da *Bâki'd-du'â*, *Bâki fermân Sultânıdır*, *Bâki fermân ol zât-ı âlî-şânıdır*, *Bâki* gibi kalıplaşmış söz ve ibareler kullanılır. En önemli özellikleri mektup metninin bittiğini göstermeleri ve mektup metninin en sonunda yer almalarıdır.

6) *Dua*: Dua, “*Birini çağırmak, davet etmek*” anlamına gelen Arapça “*De'â*” fiilinden türemiş bir sözcük olup, “*Tanrıya yalvarma, yakarış*” anlamında kullanılmaktadır.

Mesîhî'nin Gül-i Sad-berg'inde de mektuplarda dua sözlerine oldukça sık tesadüf edilmektedir. Örneğin “*Şems-i sa'âdet ez-burc-ı inâyet ü bimmet her nefes tâli ü lâmi bâd bi-Rabbi'l-ibâd*” ve “*Âfitâb-ı ma'delet ber-memâlik-i rub'-ı meskûn tâbân u dirabşân bâd bi-Rabbi'l-ibâd*” gibi. Özellikle biçim açısından, bazı dua sözlerinin inhâ bölümünden sonra yer alması ve bunların bir kısmının kalıp söz özelliği göstermesi oldukça dikkat çekicidir.

7) *İmza*: İmza, “*Devam etmek, tamamlamak, yerine getirmek, icra etmek*” anlamlarına gelen Arapça “*Mezâ*” fiilinden türemiş bir sözcük olup, “*Bir işi tamamlamak*” anlamındadır. Fakat sözcük daha çok “*Bir kimsenin, mektup ve sair resmî kâğıtların altına, kendi eliyle, her zaman aynı biçimde yazdığı kendi adı*” anlamında bilinip tanınmaktadır.

İmza, mektupların kim tarafından yazıldığıının bilinmesi açısından oldukça önemli bir kısımdır. Mektuplarda dikkatimizi çeken bir nokta da imzaların bugün yazılanın tersine sol alt köşede bulunmalarıdır. Bu durum, büyük bir ihtimalle Arap harflerinin sağdan sola doğru yazılmasıyla ilgilidir.

Osmanlı devrindeki mektupların biçim özelliklerini kısaca belirtmek gerekirse, mektuplar genel olarak daha çok saygı ve selâm sözlerinden oluşan ibtidâ bölümüyle başlar. Sonra geçiş bildiren sözlerden oluşan tahallüs kısmıyla ibtidâdan talep kısmına geçilir. Burada bir istek, bir duygu, bir düşünce veya bir haber yer alır. Daha sonra mektup uygun bir dille sona erdirilir. Bu kısma da intihâ denir. En sonda da mektubu yazanın imzası bulunur. Yalnız her mektupta olmamakla birlikte rütbe ve makamca yüksek derecedeki kişilere yazılan mektuplarda ibtidâ kısmından önce bir de elkâb kısmı bulunmaktadır. Kısacası bu dönemde yazılan mektupların biçim bakımından elkâb, ibtidâ, tahallüs, talep, intihâ, dua ve imza gibi kısımlardan meydana geldiği görülmektedir.

Mektup İncelemeleri

Eski Türk edebiyatı sahasında mektup türünün içeriğiyle ilgili olarak geniş çaplı inceleme örneği maalesef yok gibidir. Gerçi bazı mektup incelemeleri bulunmaktadır. Fakat bunların büyük bir kısmı şahıslara ait mektuplardır. Biz de Mesîhî'nin dönemindeki mektup örneklerini yansıtan Gül-i Sad-berg metnine dayanarak mektupları konularına göre tasnif etmeye çalıştık. Böylece *tebniye, talep, şefkat-nâme, davet, cevap, mahabbet-nâme, şikâyet, ilâm, ıyâdet* gibi on iki grubun ortaya çıktığı görüldü.²⁰

Taradığımız eski ve yeni kaynaklarda bu türlerle ilgili ayrıntılı bilgi de pek bulunmamaktadır. Örneğin Münşeât-ı El-Hâc Âkif Efendi²¹, Mektûbât-ı Sırrı Paşa²², Mektûbât-ı Mektûbî²³, Numûne-i Muharrerât²⁴ gibi eserlerde genel olarak mektup örnekleri yer almaktadır. Kitâbet- Usûl-i Resmîye²⁵ adlı eserde ise, mektup üslûbu hakkında kısa bilgiden sonra resmî mektup örnekleri yer almaktadır. Mîralay Süleymân Bey'in Mebâniyü'l-İnşâ²⁶ adlı eserinde ise daha çok üslûp ve edebî sanatlarla ilgili bilgi verilmektedir.

Eski Türk edebiyatı sahasında da konuyla ilgili inceleme sayısı oldukça azdır. Yapılan incelemelerin büyük kısmı ya metin yayını ya da tanıtıcı çalışmalardır. Bazen Abdülbâki Gölpinarlı'nın Mevlânâ'nın mektuplarını Türkçe'ye çevirmesi gibi çeviriler de görülebilmektedir.²⁷ Yine Hikmet İlaydın'ın sadık Adnan Erzi ile birlikte yayınladığı “*XVI. Asra Âid Bir Münşeât Mecmuası*”²⁸ adlı makaleleri de transkripsiyonlu metin yayınıdır. Kemal Edip'in “*Fuzûlî'nin Bilinmeyen Bir Mektubu*”²⁹ adlı makalesi de bir metin yayınıdır. Hasibe Mazıoğlu'nun 1948'de yayımladığı “*Fuzûlî'nin Bir Mektubu*”³⁰ adlı yazıda mektubun içeriği hakkında bilgi verildikten sonra mektup metninin bir transkripsiyonu ve günümüz Türkçe'sine çevirisi yer almaktadır. Abdülkadir Karahan'ın “*Fuzûlî'nin Mektupları*”³¹ adlı kitabında mektupların daha çok içerik yönüyle incelendiği görülüyor. Kitapta, mektup metninin nüshaları hakkında bilgiyle birlikte transkripsiyonlu metni ve fotoğrafları da yer alıyor.

Mektup İncelemeleriyle ilgili olarak Nâmık Açık-göz'ün “*Dîvân Edebiyatında Mektup ve XVII. Yüzyıl Şâirlerinden Riyâzî'nin İki Mektubu*”³² başlıklı makalesi dikkat çekici bir özellik gösteriyor. Hacmi küçük de olsa belirli

bir yöntem izlemesi bakımından Açıkgöz'ün incelemesi önemli bir örnek teşkil ediyor. Bu çalışmada, mektupların eski Türk edebiyatı açısından önemi belirtildikten sonra, önce mektupların şekil bakımından incelenmesine geçiliyor, sonra mektupların içeriği hakkında bilgi veriliyor, daha sonra da mektuplar dil ve üslûp açısından inceleniyor. Sonuç bölümünde de elde edilen bilgilerle bir senteze gidiliyor.

Mektup türleriyle ilgili olarak Fevziye Abdullah Tansel, Refik Bey'in Latâif-i İnşâ" adlı eserinin birinci cildini kaynak göstererek "Münşeât mecmuaları umumiyetle resmî, kısmen hususî muhaberatı ihtiva etmekle beraber, bunlarda bazan nutuklara, makalelere de rastlarız; münşeât tâbiri, nesir külliyatı mânâsına da gelmektedir. Münşeât mecmualarında resmî işlerle alakalı tezkireler, hususî veya resmî teşekkür, tebrik, ta'ziye vb. mektupları, XIX. asrın sonuna ait mecmualarda hayatımızdaki değişmeler te'siri şirket akdi, vekâlet, mukavele, konturat, bir mektebe kayıt mevzularında da iş mektupları mevcuttur."³³ Şeklinde bilgi verirken bazı mektup türlerinin adlarını da yazıyor.

Eski Türk edebiyatında görülen bazı mektup türlerinin adlarını, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin "Mektup"³⁴ maddesinde de görebiliyoruz. Burada da mektuplar işlediği konulara göre; tehzîyetnâme (tebrik etmek), tebriknâme (kutlama), takriz (bir eseri övme yazısı), taziyetnâme (başsağlığı), arzihal (dilekçe), niyâznâme (büyüklerden dilek dileme), müzekkere (resmî dairelerden bir diğerine bir işle ilgili olarak yazılan yazı), teşekkürnâme, dâvetnâme, cevapnâme gibi çeşitlere ayrılmıştır." Şeklinde bilgi verilmektedir. Fakat bu mektupların tür özellikleri hakkında her hangi bir bilgiye tesadüf edilmiyor.

Sonuç olarak bu bilgilerden, eski Türk edebiyatı

alanında divanların incelenmesine benzer şekilde geniş çaplı ve ayrıntılı münşeât veya mektup incelemesi yapılmadığı ortaya çıkmıştır.

Konularına Göre Mektup Çeşitleri

Şimdi burada sırasıyla Gül-i Sad-berg içerisinde yer alan ve konularına göre tasnif ettiğimiz mektuplar hakkında, konu başlıklarının anlamlarıyla da ilgi kurarak bilgi vermeye çalışacağız. Ayrıca elden geldiğince örnekler verilerek bu mektupları tür yapan ayırıcı özelliklerin belirlenmesine de çalışılacaktır.

1) *Şefkat-name*: Şefkat, Arapça bir sözcük olup, "Şefkat etmek, ıslabına hırslı olmak, meyl etmek" anlamlarına ge-

len "Şafika" fiilinden türemiştir ve "Actıyarak, esirgeyerek sevmek" anlamında kullanılmaktadır.

Şefkat-name türünde yazılmış mektup örneklerinin özelliklerini şöyle belirtebiliriz:

a) Şefkat-nâmeler, mutlaka devrin şeyh, ulema, emir, bey gibi yetkili kişileri tarafından, yine daha yetkili üst makamlara veya kişilere yazılmaktadır.

b) Şefkat-namelerde, talep-namelerde olduğu gibi çoğu kez bir görev

veya geçimini sağlayabilecek bir yer istenmektedir. Fakat şefkat-namelerde bu, mutlaka hamileri tarafından bir başkası için istenmektedir.

c) Kendisi için yer veya görev istenen kimseler, mutlaka işinin ehli, kendisini ve görevini bilen, bilgili ve erdemli kişilerdir.

d) Bazen görevinden alınmış, haksızlığa uğramış kimselerin başışlanıp, tekrar eski görevlerine dönebilmeleri için de şefkat-name yazılmaktadır.

Kısacası şefkat-nameler, mevki, makam sahibi kişiler tarafından, özellikleri bilinen kimseler için bir görev

ve yer istemek amacıyla daha üst makamlara yazılan mektuplardır ve bu özellikleriyle de bugünkü tavsiye mektuplarına da benzemektedirler.

2) *Talep-name*: Talep, Arapça bir sözcük olup, “Bir şeyi istemek, almaya çalışmak” anlamlarına gelir. İncelediğimiz mektup örneklerinin baş tarafında bazen *recâ*, *istid’a*, *iltimâs* gibi sözlerin de kullanıldığı görülüyor. Bu sözlerin anlamı da sonuçta “Bir şeyi istemek, bir işin olmasını arzu etmek”le birleşiyor.

Bu mektupların en belirgin özelliği, doğrudan doğruya yazan tarafından bir istekte bulunulmasıdır. Bu istekler, genel olarak bağış, maaş, bir görev, kâtiplik veya tîmâr gibi konulardadır. Bu mektupların genel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Talep mektupları, genel olarak istek sahiplerinin kendileri tarafından yazılmaktadırlar.

b) Talepler, genel olarak rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yapılmakla birlikte aynı rütbedeki kişi veya makamlara da yapılabilmektedir.

c) Çoğunlukla bağış, maaş, kâtiplik veya başka bir görev, tîmâr, görüşmek iste- me konularında yazılmaktadırlar.

3) *İrsal-name*: İrsal de Arapça “*Resele*” fiilinden türetilmiş “*Gönderme, gönderilme, yollama*” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Bu mektupların başında bazen yine “*Göndermek*” anlamına gelen Farsça “*Firistâden*” veya “*göndermek hakkında, gönderme hususunda*” anlamlarına gelen “*der-firistâden*” sözlerinin kullanıldığı da görülebilmektedir.

İrsal-namelerin özelliklerini de şöylece belirtebiliriz:

a) İrsal-nameler, genel olarak rütbece daha küçük olanlar tarafından rütbece daha büyük olan kimse veya makamlara yazılmaktadırlar.

b) Daha çok bir şeyin gönderildiğini bildiren mektuplardır. Bu nedenle çoğu kez gönderilen şeyle birlikte yollanır. Örneğin Gül-i Sad-berg’deki 43 numaralı mektupta Mustafa adlı bir görevli ile hediye olarak kırk baş koyun, bir altın işlemeli at başlığı ve bir kölenin gönderildiği bildiriliyor.

c) İrsal-nameler çoğu kez, talep mektuplarına bir cevap durumundadır. Yani talepler irsal yoluyla yerine getirilir. İrsal mektuplarından, daha önce bir istekte bulunulduğu rahatça anlaşılmaktadır.

ç) Bu mektuplarla kitap, şiir, hat örneği, para, koyun sürüsü, değerli süs eşyaları, görevli bir kimse, yakalanan bir casus, bir köle gönderilebilmektedir.

4) *Şevk-name*: Şevk, Arapça “*Gönlü meyletmek, arzulamak*” anlamlarına gelen “*Şâka*” fiilinden türemiş bir sözcük olup “*Şiddetli arzu*” anlamına gelmektedir. Bu başlık adı altında yazılmış mektuplarda genel olarak sevgi, özlem ve bağlılığın dile getirildiği görülüyor.

Şevk-name niteliğindeki bu metinlere, *istiyak-name* veya *mababbet-name* denildiği de görülür. Aslında *istiyak* da *şevk* ile aynı kökten türemiş *göreceği gelme, özleme, hasret* anlamlarına gelen bir sözcüktür. *Mababbet* de yine

Arapça bir sözcük olup *sevgi* anlamındadır. Görüldüğü gibi bu sözler hemen hemen aynı anlamdadırlar.

Şevk-namelerin özelliklerini de şöyle belirtebiliriz:

a) Şevk-nameler de genel olarak rütbece küçük olanlar tarafından büyüklere yazılırlar.

b) Bazen rütbece yakın kimselerin de birbirine şevk-name yazdıkları görülür.

c) Şevk-namelerin konusu, genel olarak sevgi, özlem ve bağlılık duygularının anlatılmasıdır.

5) *Tebniyet-name*: Arapça bir sözcük olan *tebniye*, “*Kutlamak*” anlamına gelen “*Henne’e*” fiilinden türemiş olup, yine “*Kutlama, tebrik etme, hoş geldin*” anlamında kullanılmaktadır. *Tebniyet-nameler*, güzel bir olay veya durum karşısında sevinç bildiren kutlama mektuplarıdır. Özelliklerini şöylece belirtebiliriz:

a) *Tebniyet-nameler*, genel olarak rütbece küçük olanlar tarafından büyüklere yazılır.

b) Mutlaka sevinç veren iyi ve güzel bir durumu kutlamak için yazılırlar. Örneğin doğum, düğün, vezirlikteki başarı, müderris tayini, hac veya Hicaz’dan dönüş haberi gibi.

Darul Hilafet-ül Aliyye Medreseleri tabii Doktor Ahmet Süheyl Ünver’in imzalı mektubu.

6) *İlam-name*: İlâm, Arapça, “*Bilmek, hakikatini idrak etmek*” anlamlarına gelen “*Aleme*” fiilinden türemiş bir sözcük olup, “*Bildirme, bildirilme, anlatma*” anlamlarında kullanılmaktadır. Günümüzde daha çok mahkemelerde *hüküm sureti* anlamında kullanılmaktadır. Bu sözcük incelediğimiz mektup örneklerinin başında *ilâm* şeklinde görülmektedir, fakat biz diğer madde başlıklarıyla da uygun düşmesi açısından *ilâm-name* şeklinde aldık. İlâm-namelerin özelliklerini şöyle belirtebiliriz:

a) İlâm-nameler, genel olarak rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadırlar.

b) İlâm-namelerde, genel olarak meydana gelen bir olay veya durum hakkında bilgi verilir.

c) Bir şairin şiirlerinin beğenilmesi sonucu devlet katında ilerlemesi, yiğit bir beyin ölümü, devlet yöneticileri ve bilginlerin genel durumu, bir yerin fethi bu mektupların konusu olabilir. Örneğin incelediğimiz Gül-i Sad-berg metnindeki bir numaralı mektupta Mısır'ın fethi haber veriliyor.

7) *Şikâyet-name*: Şikâyet, Arapça “*Acı duymak, acı çekmek*” anlamına gelen “*Şekâ*” fiilinden türemiş olup, “*Sızlanma, yakıtma*” anlamındadır. Günümüzde daha çok “*Bir durum veya konudaki rahatsızlığı anlatma*” anlamında kullanılmaktadır. Genel olarak zarar verici kötü durum ve olaylardan duyulan rahatsızlığı dile getiren mektup örneklerine şikâyet-name denilmiştir. Gerçi bazı metinlerde gammazlık etmek, münafıklık etmek anlamlarına gelen kovlamak sözcüğü de kullanılmıştır, ama şikâyet-name daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

Şikâyet-namelerin özelliklerini şöyle belirtebiliriz:

a) Şikâyet-nameler, daha çok zarara uğrayan ve rütbece küçük olanlar tarafından, yetkili kişi veya makamlara yazılırlar.

b) Genel olarak mektuplarda uğranılan bir haksızlık veya görevini kötüye kullanan kimselerin durumu anlatılır.

c) Şikâyet-nameler, bir durum bildirmeleri nedeniyle ilâm-namalere de benzemektedirler. Hatta bu nedenle farklı nüshalarda şikâyet-namelerin baş tarafına ilâm yazılmış olduğu da görülebiliyor. Fakat şikâyet-nameler, daha çok bir haksızlığı dile getirmeleri yönüyle ilâmlardan ayrılırlar.

8) *Cevap-name*: Cevap, “*Soruya karşılık vermek*” anlamına gelen Arapça “*Câbe*” fiilinden türemiş bir sözcüktür. Metinlerde de sorulan bir durum veya soruya karşılık olarak yazılan mektuplara cevap denmiştir. Yine farklı nüshalarda ilâm başlığı da görülebilmektedir. Bunun nedeni, sonuçta cevap mektuplarının da bilgi veren mektuplar olmalarıdır. Fakat cevap mektuplarının en ayırıcı özelliği, alınan bir mektuba karşılık olarak yazılmalarıdır. Cevap-namelerin özelliklerini de şöylece sıralayabiliriz:

a) Cevap-nameler, genel olarak rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadırlar. Fakat yakın arkadaşlar arasında da cevap-name yazıldığı görülmektedir.

b) Cevap-nameler, adlarından da anlaşılacağı gibi mutlaka bir haber veya mektuba karşılık olarak yazılmaktadırlar.

c) Bazen şevk-namelerde olduğu gibi sevgi ve bağlılık duyguları, duyulan sevinç dile getirilmektedir, fakat bir haber veya mektuba karşılık olarak yazılmalarından dolayı da ayrılmaktadırlar.

ç) Cevap-nameler, bir durum veya duyguyu bildirmelerinden ötürü ilâm-namalere benzemekte, fakat yine bir haber veya mektuba karşılık olarak yazılmalarından dolayı ilâm-namelerden ayrılmaktadırlar.

9) *Şükr-name*: Şükr, “*Nimetini ve ihsanını bilip sahibine sena etmek*” anlamına gelen Arapça “*Şekere*” fiilinden türemiş bir sözcük olup, “*Görülen iyiliğe karşı gösterilen memnuniyet, minnettarlık*” anlamındadır. Şükr-name yerine farklı nüshalarda, aynı kökten türemiş “*Şükran*” sözcüğünün kullanıldığı da görülüyor.

Şükr-nameler, görülen iyi bir davranış ve gönderilen hediyelere minnet duygusunun ifadesi olarak yazılmış mektuplardır. Şükr-nameler, bugünkü teşekkür mektuplarının benzerleridir. Özelliklerini şöylece belirleyebiliriz:

a) Şükr-nameler, genel olarak rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadırlar. Fakat rütbece yakın olanlar arasında da şükr-name yazıldığı görülmektedir

b) Şükr-nameler görülen bir iyiliğe veya gönderilen bir hediyeye karşılık minnet duygularını, genel olarak ifade etmek için yazılmış mektuplardır.

c) Şükr-nameler, görülen bir iyiliğe veya gönderilen bir hediyeye karşılık olarak yazıldıklarından cevap-namelere de benzerler. Fakat şükr-nameler, alınan bir haber veya mektuba karşılık olmadıkları için cevap-namelere ayrılmaktadırlar.

ç) Şükr-nameler, bir bakıma sevgi ve bağlılık duygularını da dile getirdikleri için şevk-namelere de benzerler. Fakat şükr-nameler, görülen bir iyiliğe veya gönderilen bir hediyeye karşılık olarak yazıldıkları için şevk-namelere de ayrılmaktadırlar.

10) *Taziyet-name*: Taziyet, "Sabretmek, tabanmül etmek, katlanmak" anlamlarına gelen, Arapça "Azâ" fiilinden türemiş olup, "Baş sağlığı dileme" anlamında kullanılmaktadır. Bazı metinlerde 'Azâ-name başlığı da dikkati çekiyor. Bununla birlikte *taziye* biçimi daha yaygın olarak kullanılıyor.

Bu mektupların genel özelliği, alınan bir ölüm haberi üzerine ölene Tanrı'dan rahmet, ölenin yakınlarına sabır dilemek amacıyla yazılmış olmalarıdır. Özelliklerini şöylece sıralayabiliriz:

a) Taziyet-nameler, genel olarak rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadırlar. Fakat rütbece yakın dostlar arasında da taziyet-name yazılmaktadır.

b) Taziyet-nameler, mutlaka bir ölüm haberi üzerine ölenin yakınlarına sabır dilemek ve onları teskin etmek amacıyla yazılırlar. Örneğin *Küllü nefsin zâikatü'l-mevt* (Herkes ölümü tadacaktır.) ayeti hatırlatılarak teselli edilir.

c) Taziyet-namelerde mutlaka yazan tarafından, ölüm haberi üzerine duyulan üzüntüler dile getirilir.

ç) Taziyet-namelerde, ölüm haberi alınan kimseye mutlaka Tanrı'dan rahmet dlenir.

11) *Iyâdet-name*: İyâdet, "Hastayı ziyaret" anlamına gelen, Arapça "Âde" fiilinden türemiş olup "1.Hatır sorma, ziyaretinde bulunma, gidip görme. 2.Hasta ziyaret etme, hasta ziyareti." anlamlarında kullanılmaktadır. Günümüzde bu sözcüğün kullanıldığı görülüyor.

Bu tür mektupların belirgin özelliği, bir hastalığa tutulup tekrar eski sağlığına kavuşan kimselere, hastalanmasından duyulan üzüntü ve iyileşmesinden duyulan sevincin anlatılmasıdır. Özelliklerini şöylece sıralayabiliriz:

Bu tür mektupların belirgin özelliği, bir hastalığa tutulup tekrar eski sağlığına kavuşan kimselere, hastalanmasından duyulan üzüntü ve iyileşmesinden duyulan sevincin anlatılmasıdır. Özelliklerini şöylece sıralayabiliriz:

a) İyâdet-nameler, genel olarak rütbece daha yüksekte bulunan kişi veya makamlara yazılmaktadırlar. Fakat rütbece yakın dostlar arasında da gerektiği zaman İyâdet-name yazılmaktadır.

b) İyâdet-nameler, mutlaka hastalanmış ve tekrar sağlığına kavuşmuş kimselere, hastalanmasından duyulan üzüntünün ve iyileşmesinden duyulan sevincin bildirilmesi için yazılır.

c) İyâdet-nameler, bir bakıma sevgi, bağlılık duygusu bildirmeleri yönüyle şevk-namelere benzerler. Fakat şevk-nameler ve öteki mektup türlerinden, mutlaka hastalanıp sonra iyileşen bir kimseye yazılmaları yönüyle ayrılırlar.

12) *Davet-name*: Davet, Arapça bir sözcük olup, "Çağırma, çağrı; ziyafet; dua" gibi anlamlara gelmektedir. Bu sözcük günümüzde de düğün ve çeşitli toplantılara çağrı için kullanılmaktadır.

a) Davet-nameler de genel olarak rütbesi olan kimselere, çağrı sahibince bilinen ve yakın hissedilen kişilere yazılır.

b) Genel olarak düğün ve benzeri toplantılara çağır-
mak için yazılırlar.

c) Diğer mektuplardan ayrılan yönü, mutlaka bir
çağrı bildirmeleridir.

Ser-name: Ser-name, Farsça *baş* anlamına gelen *ser* ve
mektup, *yazı* gibi anlamlara gelen *name* sözcüklerinin bir-
leşmesiyle oluşmuş, *mektup başlığı*, *unvan*, *adres* gibi an-
lamalarda kullanılan bir sözcüktür.

Ser-name sözcüğü, incelediğimiz Gül-i Sad-berg
metni içerisinde *mektup başlığı* anlamından çok, *mektubun*
giriş kısmı anlamında kullanılmıştır. Bu kısımda daha
çok elkâb adı verilen unvanlar, saygı ve övgü bildiren

sözler yer alır. Bu konuya ibtidâdan söz ederken daha ay-
rıntılı olarak değinilmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı devrindeki mektup örnekle-
ri, Arap ve İran kaynaklarından alınarak uygulanmış, ze-
min ve zamana göre de bazı değişiklikler göstererek ge-
leşmiştir. Diğer alanlarda ve türlerde olduğu gibi Os-
manlı devlet ve toplum düzenine uygun olarak mektup
yazımında da gerek biçim gerekse içerik açısından ku-
sursuzluğa ulaşma gayreti sezilmektedir. Ulaşabildiği-
miz kaynaklara dayanarak Osmanlı dönemindeki mek-
tup yazma geleneği hakkında mektupları gerek biçim
gerekse konuları açısından incelemeye çalışarak bilgi
vermeye gayret ettik. Kuşkusuz yapılacak yeni araştı-
rılar, bu bilgileri daha da geliştirecektir.

- 1 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* Aydın Kitabevi, Ankara 1984.
- 2 Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, (Neşre haz.: Kemâl Edib Kürkcioğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul 1973, s. 116.
- 3 Abdurrahman Nisari, *Türk ve Batı Edebiyatı*, c. I, Örgün Yayınları, Ankara (Tarihsiz), s. 19.
- 4 Atilla Özkırımlı, *Divan Edebiyatı*, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, c. II, Cem Yayınevi, İstanbul 1987, s. 386-388; Harun Tolasa *Divan Nesri*, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. II, Dergah Yayınları, İstanbul 1977, s. 340-344; *Divan Edebiyatında Nesir*, Büyük Türk Klâsikleri, c. I, Ötügen-Söğüt Yayını, İstanbul 1985, s. 238-243.
- 5 Ş. Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1989.
- 6 Bkz.: dipnot 1.
- 7 Bkz.: dipnot 1.
- 8 Bkz.: dipnot 2.
- 9 Ali Karamanlıoğlu, *Türk Dili Nerden Geliyor, Nereye Gidiyor?*, Hareket Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1972, s. 83.
- 10 Bkz.: dipnot 2.
- 11 Bkz.: dipnot 4.
- 12 Ahmed-i Dâî, *Teressül, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Muradiye Bölümü, No: 1856/3, v.113b*; İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s. 325.
- 13 Büyük Türk Klâsikleri, c. V, Söğüt-Ötügen Neşriyat, İstanbul 1988, s. 339.
- 14 Bkz.: dipnot 13, c. VII, s. 203.
- 15 Orhan Şaik Gökyay, *Tanzimat Dönemine Değın Mektup*, Türk Dili, c. XXX, S. 274, Ankara 1 Temmuz 1974, s. 18.
- 16 Mahmûd bin Edhem, *Gülşen-i İnşâ bi'r-Türkiyyi fî'l-Teressül*, Millî Kütüphane, Yz. A. 2276, v. 3a.
- 17 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I, (2. Baskı), AKDYYK TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 113-116.
- 18 Mıralay Süleymân Bey, *Mebâniyü'l-İnşâ*, c. I, 9 Ramazan 1291, s. 208-219.
- 19 Dîvân-ı muhâsebât Baş Kâtibi Mehmed Fuâd, *Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye*, İstanbul 1328, s. 9-18.
- 20 İ. Çetin Derdiyok, *XV. Yüzyıl Şâirlerinden Mesîhî'nin Gül-i Sad-ber'i*, Basılmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 1994, s. 65-91.
- 21 El-Hâc Âkif Efendi, *Münşeât-ı El Hâc Âkif Efendi*, İstanbul 1992.
- 22 Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, İstanbul 1303.
- 23 Süleymân Fâik, *Mektûbât-ı Mektûbî*, Kastamonu 1314.
- 24 Mülgâ Dersim Vilâyeti Mektupçusu Hayri, Numûne-i Muharrerât, Der-saadet 1316.
- 25 Dîvân-ı Muhâsebât Baş Kâtibi Mehmed Fuâd, *Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye*, İstanbul 1328.
- 26 Mıralay Süleymân Bey, *Mebâniyü'l-İnşâ*, c. I, 9 Ramazân 1291; c. II, 13 Ramazân 1289.
- 27 Mevlânâ Celâleddîn, *Mektuplar*, (Türkçe'ye Çeviren ve Hazırlayan: Abdülbâki Gölpinarlı), İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.
- 28 Hikmet İlaydın-Adnan Sadık Erzi, "XVI. Asra Âid Bir Münşeât Mecmuası," BELLETEN, c. XXI, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 221-252.
- 29 Kemal Edip, "Fuzûlî'nin Bilinmeyen Bir Mektubu", TDAY BELLETEN, Seri: 3, S. 4-5, Ankara 1945.
- 30 Hasibe Çatbaş, "Fuzûlî'nin Bir Mektubu", DTCF Dergisi, c. VI, S. 3, Ankara 1948.
- 31 Dr.Abdülkadir Karahan, Fuzûlî'nin Mektupları, İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı dalı Meznları Cemiyeti yayımlarından, İstanbul 1948.
- 32 Nâmık Açıköz, "Dîvân Edebiyatında Mektup ve XVII. Yüzyıl Şâirlerinden Riyâzî'nin İki Mektubu", Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler, c. I, S. 2, Elazığ 1987, s. 7-14.
- 33 Fevziye Abdullah Tansel, "Türk Edebiyatında Mektup", Tercüme (Mektup Özel Sayısı), c. XVI, S. 77-80, Ankara 1964, s. 387.
- 34 H. Ersoylu-M. Kutlu-R. Ertem, "Mektup", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yayınları, c. VI, İstanbul 1986.